

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ДІТЕЙ**Саско Олена Іванівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-3919-2233

Стаття присвячена кримінально-правовим засобам протидії експлуатації дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці.

Встановлення кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей є безспірним досягненням вітчизняного кримінального права. Законодавцем назва ст. 150 КК України «Експлуатація дітей» сформульована необґрунтовано широко, а це породжує певні непорозуміння для правозастосування даної норми. Передбачене у ст. 150 КК України суспільно небезпечне діяння, термінологічно визначається в кримінальному законі через категорію «експлуатація». Проте, диспозиція встановлює не всі можливі форми експлуатації, а лише трудову експлуатацію дитини. Кримінальна караність діяння щодо експлуатації дитини пов'язується лише з однією ознакою потерпілого – його віком, який має бути нижчим від нижньої межі, з якої дозволяється працевлаштування. Проведений аналіз дозволив нам дійти висновку, що дана норма є досить складною, оскільки ґрунтується на положеннях іншої галузі права. Відсутність точно визначеного вікового цензу ускладнює можливість застосування ст. 150 КК України, а це в свою чергу дає підстави стверджувати, що недосконалість чинного трудового законодавства прямо впливає на високий рівень латентності цього кримінального правопорушення.

Обґрунтовано, що доречно було б відмовитися від вживання терміну «експлуатація» в назві та диспозиції ст. 150 КК України та використовувати в ній загальнозживані слова (наприклад, «використання праці»). Для того, щоб усунути непорозуміння у застосуванні даної норми, а також частково відмовитися від бланкетної норми у частині прив'язки до вікового цензу, доречно запропонувати внести зміни до ч. 1 ст. 150 КК України та викласти її у такій редакції: «використання праці дитини, яка не досягла 16 річного віку».

Ключові слова: діти, неповнолітні, експлуатація, трудова експлуатація, використання праці дитини, вік з якого законодавством дозволяється працевлаштування, кримінально-правові засоби, протидія експлуатації дитини, незаконне використання праці дітей, забезпечення прав дитини, кримінальне правопорушення, кримінально протиправне діяння, об'єкт кримінально-правової охорони.

Sasko Olena. Criminal law measures to combat child exploitation

The article is devoted to the criminal law means of counteracting the exploitation of a child under the age of employment by means of using his/her labor.

Establishment of criminal liability for child exploitation is an indisputable achievement of national criminal law. The title of Article 150 of the Criminal Code of Ukraine "Exploitation of Children" is formulated by the legislator unreasonably broadly, which gives rise to certain misunderstandings in the application of this provision. The socially dangerous act provided for in Art. 150 of the Criminal Code of Ukraine is defined in the criminal law through the category of "exploitation". However, the disposition does not establish all possible forms of exploitation, but only labor exploitation of a child. The criminalization of child exploitation is linked to only one characteristic of the victim – his or her age, which must be below the lower limit for employment. Our analysis has led us to conclude that this provision is quite complex, as it is based on the provisions of another area of law. The absence of a precisely defined age limit makes it difficult to apply Article 150 of the Criminal Code of Ukraine, and this, in turn, gives grounds to assert that the imperfection of the current labor legislation directly affects the high level of latency of this criminal offense.

The author substantiates that it would be appropriate to abandon the use of the term "exploitation" in the title and disposition of Article 150 of the Criminal Code of Ukraine and use commonly used words (for example, "use of labor"). In order to eliminate misunderstandings in the application of this provision, as well as to partially abandon the blanket provision in terms of reference to the age limit, it is appropriate to propose to amend Part 1 of Art. 150 of the Criminal Code of Ukraine and set it out in the following wording: "use of labor of a child under the age of 16".

Key words: children, minors, exploitation, labor exploitation, use of child labor, age from which employment is permitted by law, criminal law means, combating child exploitation, illegal use of child labor, ensuring the rights of the child, criminal offense, criminal offense, object of criminal law protection.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод людини, вільний і всебічний розвиток її особистості є основою становлення сучасної України як правової держави. Права дитини є категорією прав людини і базуються на гідності та неповторності дитини як людської істоти. Принцип 2 Декларації про права дитини Генеральної Асамблеї ООН (1959 р.) проголошує, що дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основою метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини. Згідно Принципу 9 Декларації прав дитини, дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Дитина не може прийматися на роботу до досягнення належного вікового мінімуму; їй у жодному разі не повинні доручатися чи дозволятися роботи або заняття, які є шкідливими для її здоров'я або перешкоджають її освіті, фізичному, розумовому чи моральному розвитку [1]. Охорона дитинства є стратегічно важливим та загальнонаціональним пріоритетом держави, саме тому Конституція України проголошує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом (ч. 2 ст. 52) [2], а Законом України «Про охорону дитинства» закріплені положення про захист дітей від експлуатації (ст. 10), та заборона на залучення дітей до найгірших форм дитячої праці (ст. 21) [3]. Саме тому, без перебільшення можна стверджувати, що захист дітей від будь-яких проявів експлуатації є не лише загальнонаціональним, а й європейським стратегічним

пріоритетом, що визначає потенціал до збереження та прогресивного розвитку людства в цілому.

Аналіз досліджень проблеми. В науці кримінального права, проблеми вивчення кримінально-правових засобів протидії експлуатації дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці, присвятили свої праці такі науковці як: І. М. Доляновська, О. О. Дудоров, О. В. Паньчук, Д. О. Калмиков, М. О. Колесник, А. М. Орлеан. Н. А. Сперкач, М. І. Хавронюк, А. К. Халамай, та ін. Однак, не зважаючи на дослідження та пошуки вирішення даної проблеми, і досі існують труднощі з однозначним розумінням, тлумаченням змісту суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 150 КК України, внаслідок чого знижується ефективність застосування даної норми. У сукупності викладені обставини зумовлюють актуальність теми статті.

Мета статті є дослідити кримінально-правові засоби протидії експлуатації дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці.

Виклад основного матеріалу. У різні історичні періоди всі країни світу намагались боротись з найсуттєвішими порушеннями прав людини, зокрема і дитини, в тому числі і з порушеннями пов'язаними з трудовою експлуатацією, за допомогою кримінально-правових засобів. В Україні дана проблема не стала винятком. Неспроможність правових засобів, закріплених у міжнародному, конституційному та трудовому законодавстві України, ефективно протидіяти незаконному використанню праці дітей, і зумовлювала необхідність вжиття рішучіших заходів у боротьбі з таким антисоціальним явищем. Саме тому в ст. 150

КК України, уперше в історії українського законодавства було передбачено кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей, які не досягли віку, з якого дозволяється працевлаштування, що здійснюється шляхом використання їх праці. Варто відмітити, що становлення кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей є імплементацією статей 34 та 36 Конвенції про права дитини [4]. Необхідність такої охорони саме кримінально-правовими засобами очевидна, так як дотримання прав дитини унеможливорює насильство та жорстоке поводження з дитиною. Постановлення об'єкта під кримінально-правову охорону визначена об'єктивними законами. Об'єкт кримінально-правової охорони – це сфера або непорушених, або порушених діянням (чи створена загроза заподіяння істотної шкоди), що не містить ознак злочину чи складу злочину, суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність [5, с. 78]. Ставлячи ті чи інші об'єкти під кримінально-правову охорону держава таким чином відображає турботу відносно певного кола суспільних відносин.

Встановлення кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей стало поштовхом на шляху до викорінення найгірших форм дитячої праці. Слід відмітити, що ще у 2003 році, в Україні було затверджено «Концепцію запобігання та викорінення небезпечних форм праці дітей», основним напрямком якої є удосконалення нормативно-правової бази, зокрема створення ефективного механізму здійснення контролю за дотриманням законодавства щодо праці дітей, включаючи конкретизацію норм міжнародних конвенцій, ратифікованих Верховною Радою України, у законодавчих та підзаконних актах України; розроблення та впровадження стратегії запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей [6].

Одним із елементів механізму кримінально-правового регулювання виступає кримінально-правова норма, яка встановлює заборону експлуатації дітей. Насамперед зауважимо, що назва ст. 150 КК України «Експлуатація дітей» сформульована необґрунтовано широко, а це породжує певні непорозуміння для правозастосування даної норми. Передбачене у ст. 150

КК України суспільно небезпечне діяння, термінологічно визначається в кримінальному законі через категорію «експлуатація», при цьому нормативне тлумачення безпосередньо в ст. 150 КК України не надається. Ще Юристи Стародавнього Риму дотримувалися тези: «Ignoratis terminis artis ignoratur et ars», що означає: якщо термінологія певного предмета невідома, то невідомий і сам предмет. Допоки відсутнє наукове визначення окремого поняття, немає й точного знання про істотність предмета, що позначає це поняття, відсутній і критерій для відокремлення одних предметів від інших [7, с. 49].

Термін «експлуатація» походить від франц. *exploitation* – використання, одержання вигоди. У словниках тлумачиться як: привласнення результатів чужої праці власником засобів виробництва чи привласнення одними людьми продуктів праці інших людей [8, с. 235]; систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ корисних копалин, залізниць, машин і т.ін.). Аналізуючи диспозицію даної норми, бачимо, що насправді у ній йдеться не про усі можливі форми експлуатації, а лише про трудову експлуатацію дитини. Буквальне тлумачення диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України дає підстави вважати, що у цій статті законодавець забороняє будь-яке використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. Тому можна зробити висновок, що обсяг поняття «експлуатація дитини» в цій нормі звужується виключно до її трудових аспектів. Таке судження ґрунтується на семантичному зв'язку словосполучень «експлуатація дитини» та «шляхом використання її праці», а також на системній узгодженості ознак законодавчої конструкції об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення «експлуатація дітей».

Поняття «експлуатація дітей», яке використане в назві ст. 150 КК України, з аналогічними визначеннями цього явища у диспозиції даної норми чи визначення поняття експлуатації людини (закріплене у п. 1 Примітки до ст. 149 КК України), не є тотожним, а тому і ускладнюється розуміння даного поняття. Через багатозначність терміну «експлуатація» зазначена

назва не дає конкретної інформації щодо забороненого цією нормою суспільно небезпечного діяння. Вважаємо, що назва ст. 150 КК України «експлуатація дітей» не виконує покладених на неї функцій, зокрема функцію «форми» відносно змісту диспозиції цієї норми. Наявність такої назви ст. 150 КК України створює ситуацію, за якої і без того складний і багатозначний термін «експлуатація» набуває ще одного значення.

Правила законодавчої техніки вимагають уніфікованого вживання понять і термінів у кримінальному законодавстві України, а у КК України поняття «експлуатація» зустрічається у 16 статтях Особливої частини, з них лише у 3 статтях така експлуатація стосується людини (ст. 149, ст. 150, ст. 442¹). При цьому в поняття «експлуатації людини» у ст. 149 і ст. 442¹ КК України вкладається однаковий зміст, який закріплений у міжнародних актах, а зміст поняття «експлуатація дитини» передбачає використання праці дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування. По-суті одне і те ж поняття використовується для опису різних явищ, а це є неприпустимим з точки зору правил законодавчої техніки, і в свою чергу породжує двозначність в розумінні поняття. Така ситуація створює проблеми як під час тлумачення положень ст. 150 КК України, так і в ході застосування приписів цієї статті на практиці. У зв'язку з цим вважаємо, що законодавцю слід було б відмовитися від вживання терміну «експлуатація» в назві та диспозиції ст. 150 КК України та використовувати в ній загальноживані слова, зокрема, «використання праці».

Варто зауважити, що правильне встановлення всіх ознак потерпілого від експлуатації дітей має істотне значення для кваліфікації дій особи за ст. 150 КК України. Тлумачення диспозиції ст. 150 КК України дає підстави стверджувати, що законодавець пов'язує кримінальну карність діяння щодо експлуатації дитини лише з однією ознакою потерпілого – його віком, який має бути нижчим від нижньої межі, з якої дозволяється працевлаштування. Проведений аналіз цієї категорії дозволив нам дійти висновку, що вона є досить складною, оскільки ґрунтується

на положеннях іншої галузі права. На наш погляд, доречною є позиція Д. О. Калмикова, про те, що законодавча конструкція «дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» є спірною з теоретичної точки зору та складною – з практичної [9, с. 56–57]. Нормами трудового законодавства України не встановлено єдиного вікового цензу, досягнувши якого дитина отримувала б право влаштуватися на роботу.

Згідно зі ст. 188 КЗпП не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. Як виняток, за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли 15 років. Крім того, для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює [10].

При прийнятті на роботу дитини має виконуватись щонайменше 16 років, в іншому випадку вимагається обґрунтувати необхідність прийняття такої особи на роботу та до особової справи працівника додати: 1) копію свідоцтва про народження (за відсутності паспорта громадянина України); 2) згоду одного з батьків або особи, що його замінює – якщо особі від 14 до 16 років; 3) документ, який підтверджує, що особа буде виконувати роботу у вільний від навчання час – якщо особі від 14 до 15 років; 4) медичну довідку [11]. Тому для різних вікових категорій встановлено низку додаткових вимог, яких неухильно слід дотримуватись як працівникові, так і роботодавцеві. Наявність таких вимог має важливе значення для забезпечення трудових прав дитини, однак під час застосування цих вимог при вирішенні питання про наявність у діях особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 150 КК України, виникають певні труднощі та непорозуміння.

Відповідно, неповнолітні, які досягли 16-річного віку, не належать до категорії

тих, яким заборонено працевлаштування. Через те, за змістом ч. 1 ст. 150 КК України, в її системно-правовому зв'язку зі ст. 188 КЗпП України щодо неповнолітніх, яким за віковим критерієм дозволено працевлаштування, експлуатація (в тому змісті, що закріплена даній нормі) неможлива.

У контексті аналізу банкетного характеру диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми, а також відповідного опису ознак суспільно небезпечних діянь, передбачених ст. 150 КК України незрозумілою видається позиція законодавця про те, чому вік потерпілого від такого кримінального правопорушення встановлено через призму трудового законодавства. Оскільки суб'єктом цього злочину може бути й не роботодавець, а потерпілим – особа, яка не бажає вступати в трудові відносини, то цілком логічно й те, що вони у відносинах між собою не зобов'язані керуватися нормами КЗпП України [12].

Поряд із визначенням вікового цензу з якого законодавством дозволяється працевлаштування виникає ряд проблемних питань в сфері трудової зайнятості дітей, які також потребують вирішення і при застосуванні ст. 150 КК України. Так, у трудовому законодавстві недостатньо чітко регламентовано види діяльності, де дозволяється використовувати працю дітей, відсутнє законодавча дефініція «легка робота для неповнолітніх», має місце неоднозначність щодо визначення мінімального віку початку трудової діяльності для неповнолітніх, робота в якому не наносить шкоди їх здоров'ю, моралі та освіті [13]. Це все також ускладнює можливість застосування ст. 150 КК України, а це в свою чергу дає підстави стверджувати, що недосконалість чинного трудового законодавства прямо впливає на високий рівень латентності цього кримінального правопорушення. Попри поширеність фактичного використання праці дітей в Україні, кількість відкритих проваджень за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 150 КК України, незначна. Офіційні статистичні дані засвідчують, що органами прокуратури у період з 2019 року по березень 2025 року 11 обліковано кримінальних правопорушень (у 2019 році – 9, у 2020 році – 0,

у 2021 році – 0, у 2022 році – 1, у 2023 році – 1, у 2024 та 2025 – 0) [14].

На нашу думку, така різниця між поширеністю незаконної дитячої праці та кількістю порушених кримінальних справ свідчить про певні проблеми в застосуванні цієї норми, які зумовлені вадами законодавчого визначення цього кримінального правопорушення. Тому кримінально-правова норма, передбачена ст. 150 КК України, має зазнати вдосконалення з метою усунення цієї невідповідності та забезпечення. Для того, щоб усунути непорозуміння у застосуванні даної норми, а також частково відмовитися від бланкетності даної норми у частині прив'язки до вікового цензу, доречно запропонувати внести зміни до ч. 1 ст. 150 КК України та викласти її у такій редакції: «використання праці дитини, яка не досягла 16 річного віку».

Висновки. Викладені положення дозволяють підсумувати, що попри те, що встановлення кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей є безспірним досягненням вітчизняного кримінального права, все ж низка проблем у конструюванні цієї норми та практиці її застосування призвели до того, що цей правовий механізм протидії незаконному використанню праці дітей поки що абсолютно не працює. Тому можна стверджувати, що така ситуація засвідчує про неспроможність існуючих правових засобів, закріплених у міжнародному, конституційному та трудовому законодавстві України, ефективно протидіяти незаконному використанню праці дітей і зумовлює необхідність ужиття більш рішучих заходів у боротьбі з розглядаємим антисоціальним явищем.

Результатом невдалого конструювання диспозиції ч. 1 ст. 150 КК України стало те, що як у теорії, так і на практиці зміст діяння «експлуатація дитини» та характер його суспільної небезпеки визначається на підставі суб'єктивного розуміння положень вказаної статті та уявлення про суспільну небезпеку описаних у ній дій. Така ситуація є неприпустимою, оскільки лише пряма вказівка у тексті зазначеної норми на примусовий характер розглядуваного діяння сприятиме однаковому тлумаченню та застосуванню ст. 150 КК України. Тому і пропозиція відмовитися від вживання терміну «експлуатація» в назві та диспо-

зиції ст. 150 КК України та використовувати в ній загальноживані слова – «використання праці дитини».

Предметний аналіз ст. 150 КК України та вимог трудового законодавства України щодо працевлаштування дітей дозволяє дійти висновку, що законодавча конструкція «діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» є спірною з теоретичної точки зору та важко

застосовною – з практичної. Оскільки, трудове законодавство України не встановлює єдиного вікового цензу, досягнувши якого дитина отримувала б право влаштуватися на роботу, то вказівка на вік потерпілої особи у ч. 1ст. 150 КК України дасть змогу відмовитися від банкетного характеру диспозиції, а тим самим сприятиме більш ефективному використанню даної кримінально-правової норми на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація прав дитини від 20.11.1959, ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.91 р. № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
4. Конвенція про права дитини (Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року), Ратифікована Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
5. Кузнецов В. В. Співвідношення поняття «об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони» в теорії права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. №11 том 2. С. 77–49. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc11/part_2/22.pdf
6. Про затвердження Концепції запобігання та викоренення найгірших форм праці дітей. Розпорядження КМ України від 16 червня 2003 р. № 364-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364-2003-%D1%80#Text>
7. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник. К.: Знання, 2008. 255 с.
8. Словник української мови: в 11-ти т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 2: Г-Ж /. Київ: Наук. думка, 1971. 550 с.
9. Калмиков Д. О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монограф. / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М. І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 560 с.
10. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/322-08>
11. Особливості правового регулювання праці неповнолітніх. URL: <http://kr.dsp.gov.ua/index.php/2463-kr290517>
12. Калмиков Д. О., Хавронюк М. І. Деякі питання удосконалення відповідальності за злочини проти волі дитини. URL: <http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/deyaki-pitannya-udoskonallyavidpovidalnost>
13. Боков О. В. Правові питання регулювання праці неповнолітніх в Україні (в контексті адаптації національного законодавства до міжнародної правової бази країн Європейського союзу). Державно-управлінські студії. 2017. № 2. С. 15–21.
14. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushehennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

REFERENCES:

1. Deklaratsiya prav dytyny [Declaration of the Rights of the Child] vid 20.11.1959, ratyfikovana Postanovoyu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny vid 27.02.91 № 789-XII. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text [in Ukrainian].
2. Konstytutsiya Ukrayiny [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996 . № 254k/96-VR. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

3. Zakon Ukrayiny «Pro okhoronu dytynstva» [Law of Ukraine "On the Protection of Childhood"] vid 26 kvitnya 2001 r. № 2402-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [in Ukrainian].

4. Konventsia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] (Redaktsiya zi zminamy, skhvalenymy rezolyutsiyeyu 50/155 Heneral'noyi Asambleyi OON vid 21 hrudnya 1995 roku), Ratyfikovana Postanovoyu VR № 789-XII vid 27.02.91 r. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [in Ukrainian].

5. Kuznecov, V.V. (2014). Spivvidnoshennya ponyattya «ob'yekt zlochynu» ta «ob'yekt kryminal'no-pravovoyi okhorony» v teorii prava. Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu [The correlation between the concepts of "object of crime" and "object of criminal legal protection" in the theory of law. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University] Ser.: Yurysprudentsiya. №11 tom 2. S. 77–49. Retrieved from: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc11/part_2/22.pdf [in Ukrainian].

6. Rozporyadzhennya KM Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Kontseptsii zapobihannya ta vykorenennya nayhirshykh form pratsi ditey» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the Concept for the Prevention and Eradication of the Worst Forms of Child Labor"] vid 16 chervnya 2003 r. № 364-r. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364-2003-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

7. Zherebkin, V. (2008). Logika: pidruchnyk [logic: textbook]. K.: Znannia [in Ukrainian].

8. Slovnyk ukrayins'koyi movy (1971): T. 2: G-Z [Ukrainian language dictionary] Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

9. Kalmykov, D. O. (2012). Kryminal'na vidpovidal'nist' za ekspluatatsiyu ditey: monohraf. / nauk. red. d-r yuryd. nauk, prof. M. I. Khavronyuk [Criminal liability for the exploitation of children: monograph./ scientific editor. Dr. of Law, Prof. M. I. Khavronyuk] Luhans'k: RVV LDUVS im. E. O. Didorenka [in Ukrainian].

10. Kodeks zakoniv pro pratsyu: Zakon Ukrayiny [Labor Code: Law of Ukraine] vid 10.12.1971 № 322-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/322-08>. [in Ukrainian]

11. Osoblyvosti pravovoho rehulyuvannya pratsi nepovnlitnikh [Features of legal regulation of the work of minors]. Retrieved from: <http://kr.dsp.gov.ua/index.php/2463-kr290517>

12. Kalmykov D. O., & Khavronyuk M. I. Deyaki pytannya udoskonalennya vidpovidal'nosti za zlochyny proty voli dytyny [Some issues of improving liability for crimes against the will of a child]. Retrieved from: <http://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/deyaki-pitannya-udoskonalennya-vidpovidalnost> [in Ukrainian].

13. Bokov, O. V. (2017). Pravovi pytannia rehulyuvannya pratsi nepovnlitnikh v Ukraini (v konteksti adaptatsii natsionalnoho zakonodavstva do mizhnarodnoi pravovoi bazy krain Yevropeiskoho soiuzu). Derzhavno-upravlinski studii. № 2. S. 15–21. [in Ukrainian].

14. Pro zareyestrovani kryminal'ni pravoporushennya ta rezul'taty yikh dosudovoho rozsliduvannya [About registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. Retrieved from: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> [in Ukrainian].